

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ο επισκέπτης της σύγχρονης Πάτρας ελάχιστα πράγματα μπορεί να αντιληφθεί για τη μορφή του οικισμού και την οργάνωση του χώρου της πρωτοβυζαντινής πόλης, καθώς τα λείψανα των μνημείων της περιόδου αυτής βρίσκονται θαμμένα κάτω από τα θεμέλια των νεοκλασικών σπιτιών και των μεταπολεμικών πολυκατοικιών της.

Οι ονασκαφές που έγιναν την τελευταία εικοσαετία στην Πάτρα μάς έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες για την αρχαία, τη ρωμαϊκή¹ και την παλαιοχριστιανική της φάση.

Στα ΝΔ του κάστρου και σε μια μικρή ακτίνα γύρω από τα Ψηλαλώνια² εντοπίστηκε η θέση και περίπου η έκταση της πόλης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Η ρωμαϊκή πόλη ξεκινούσε από τους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης, όπου σήμερα υψώνεται το μεσαιωνικό κάστρο, απλωνόταν προς τη θάλασσα με κατεύθυνση πάντοτε προς τα ΝΔ ως το ναό του Αγίου Ανδρέα³ και έφθανε ακόμη νοτιότερα, μέχρι την παραλιακή οδό της Ακτής Δυμαίων⁴.

Η Πάτρα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, είναι μία αυτοδιοικούμενη μονάδα με τη δική της αγροτική περιοχή, που κτίζεται πάνω στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας και της ρωμαϊκής πόλης. Ο πολεοδομικός ιστός της αρχαίας, της ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής Πάτρας παραμένει — σχεδόν — αμετάβλητος, διατηρώντας σταθερά τα κύρια σημεία αναφοράς του, που είναι το κάστρο-ακρόπολη, οι αγορές, οι ναοί, το υδραγωγείο, οι κύριες οδικές αρτηρίες, τα δημόσια λουτρά — βασικό στοιχείο της καθημερινής ζωής — και το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του.

Με τα δικά μας κριτήρια η Πάτρα της πρώιμης βυζαντινής εποχής — όπως και οι άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας — ήταν αρκετά μικρή. Τη φυσιογνωμία της πόλης όμως μπορούμε να τη συλλάβουμε με τη βοήθεια των γραπτών πηγών, αλλά — κυρίως — χάρη στα ερείπια των κτιρίων της, παλαιοχριστιανικών δηλαδή βασιλικών και δημόσιων λουτρών.

Ένα από τα κύρια σημεία αναφοράς των βυζαντινών πόλεων αυτής της περιόδου είναι και τα δημόσια λουτρά⁵, που συνδέονται άμεσα με τον καθημερινό βίο των κατοίκων. Ο ιστορικός Προκόπιος, στο «Περί κτισμάτων» έργο του, θεωρεί την ύπαρξη βαλανείων χαρακτηριστικό «πόλεως μεγάλης και ευδαίμονος»⁶. Τα δημόσια λουτρά, κτίρια ωφελιμστικού χαρακτήρα, βρίσκονταν — κατά κανόνα — σε κεντρικά σημεία των πόλεων. Στην Πάτρα⁷, στη γωνία των οδών Βύρωνος και Χείλωνος Πατρέως στα Ψηλαλώνια, η αρχαιολόγος Ιφιγένεια Δεκουλάκου ανέσκαψε το έτος 1975 λουτρό που χρονολογείται στις αρχές του βου μεταχριστιανικού αιώνα και είχε — σε κάτωψη — σχήμα Γ.

1. Ι. Α. Παπαποστόλου, Τοπογραφικά των Πατρών, *ΑΑΑ* IV 3, 1971, 305-317. Φ. Πέτσα, αδημοσίευτα αρχαιολογικά ευρήματα Αχαΐας (1969-72), *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών*, τ. Β', Αθήνα 1981-82, 41-42. Ιφιγ. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μασωλείο στην Πάτρα, *Στήλη* 1980, 556-557. Αφέντρας Μουτζάλη, Στοιχεία πολεοδομικής εξέλιξης της βυζαντινής Πάτρας, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 30, 1989, 82-87. Της ίδιας, Η πόλη των Πατρών κατά την Πρώιμη και τη μέση Βυζαντινή περίοδο, *Ένατο συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης* (Αθήνα 1989) 54-55.

2. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ό.π.* 311-312. Ιφιγ. Δεκουλάκου, *ό.π.* 556, σημ. 4. Αφέντρας Μουτζάλη, Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας, *Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη* (τυπώνεται).

3. Ιφιγ. Δεκουλάκου, *ό.π.* 556, σημ. 5.

4. Κατά προσέγγιση μπορούμε να καθορίσουμε τα όρια της ρωμαϊκής πόλης και από τις θέσεις των νεκροταφείων που αναπτύχθηκαν έξω από την κατοικημένη περιοχή, δεξιά και αριστερά των δρόμων που οδηγούσαν στο Αίγιο, τη Δύμη και τις Φαρές αντίστοιχα. Ως τώρα έχουν εντοπιστεί τρία νεκροταφεία: ένα στα ΒΑ, ένα δεύτερο στα ΝΔ και ένα ακόμη στα ΝΑ της πόλης. Η ανασκαφή του ΒΑ νεκροταφείου έδειξε ότι χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα από την κλασική εποχή ως τον 7ο μεταχριστιανικό αιώνα. Στην τοποθεσία που βρίσκεται ανάμεσα στη σημερινή οδό Μαιζώνος και την παραλία, υπήρχαν τα έλη του Αγίου Ανδρέα. Η περιοχή αυτή, όπως έδειξαν και οι τελευταίες ανασκαφές, δεν κατοικήθηκε ποτέ.

5. Αφέν. Μουτζάλη, Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 31, 1989, 23-27.

6. Procopii Caesariensis, *Opera Onnia III*, τεύχ. 2 (έκδ. J. Haury, Lipsiae 1913) 5.4, 158.20.

7. *ADelt* 30, 1975, Β1, 99-100, πίν. 54 α.

Άποψη της Πάτρας (αεροφωτογραφία).

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε το *frigidarium*, μια ευρύχωρη κεντρική αίθουσα σε σχήμα οκταγώνου στην κορυφή του Γ, το *terpidarium*, το *Caldarium*, τμήμα των υποκαύστων, το υδραυλικό σύστημα του λουτρού, την αίθουσα αναμονής και το αποδυτήριο. Την παλαιοχριστιανική περίοδο οι συνήθειες λούσης είναι όμοιες με τις ρωμαϊκές και τα λουτρά, εκτός από τη σημαντική θέση που κατείχαν, ως οικοδομήματα, στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων, εξασφάλιζαν τη σωματική καθαριότητα, τις κοινωνικές επαφές και την απόλαυση των περισσότερων κατοίκων — που ήταν, όπως μας πληροφορούν οι πηγές, μανιώδεις λουτρόφιλοι.

Ωστόσο το εύρημα είναι σημαντικό — κυρίως — και για έναν άλλο λόγο: όπως μας έδειξαν οι ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στην περιοχή των Ψηλαλωνιών — που ήταν ζώνη κατοικίας ευπόρων Πατρινών από τα ρωμαϊκά χρόνια — παρατηρείται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου και μέχρι το πρώτο μισό του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα κάποια εγκατάλειψη που οφείλεται — πιθανόν — στην επιδρομή

των Βησιγόθων του Αλάρικου⁸ (396 μ.Χ.) ή σε άλλες θεομηνίες που έπληξαν την περιοχή. Το γεγονός όμως ότι στον ίδιο χώρο κτίζεται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. ένα μεγάλο δημόσιο λουτρό σημαίνει ότι η ζωή στην πόλη συνεχίζεται παρά τις όποιες περιπέτειες.

Η μετάβαση από την ειδωλολατρία στο χριστιανισμό έγινε στη μεγαλύτερη έκταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με αργό ρυθμό. Πάντως για ένα μεγάλο μέρος της πατρινής κοινωνίας, όπου η ελληνορωμαϊκή παράδοση ήταν ισχυρή, η μετάβαση έγινε με βραδύτατο ρυθμό, όπως φαίνεται από το τιμητικό επίγραμμα των αρχών του 5ου αι. μ.Χ. για τον Πατρινό δεκουρίωνα Βασίλειο Οξυλίδη⁹. Από το περιεχόμενο του επιγράμματος αυτού είναι φανερό

8. Ε. Χρυσού, Οι Βησιγόθοι στην Πελοπόννησο, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Αθήνα 1981-82) τ. Β', σ. 181-191.

9. Jean Bingen, *BCH* 78, 1954, 74-82. Α. Rizakis, *Etudes sur l'Achaie Romaine* (Lyon 1979, αδημ. διδ. διατριβή), I, 175-181.

πως ούτε ο ποιητής, ούτε ο τιμώμενος άρχοντας, ούτε οι πολίτες που του έστησαν λίθινο άγαλμα ήταν χριστιανοί¹⁰. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο αρχαίος κόσμος δεν εξαφανίστηκε απότομα, από τη μια μέρα ως την άλλη, αλλά μετασχηματίστηκε σιγά σιγά και απέκτησε βαθμιαία νέες μορφές. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η διατήρηση εθνικών συνηθειών στον λαϊκό βίο, γιορτές — όπως οι Καλένδες, τα βοτά, τα Βρουμάλια — όρκοι και επικλήσεις σε θεούς της αρχαίας λατρείας, αγάπη για τα θεάματα κ.ά. που απασχόλησαν σοβαρά την Πενθέκτη Σύνοδο του έτους 691/692 η οποία προσπάθησε — μάταια — με αφορισμούς και απαγορεύσεις να τις ξεριζώσει¹¹.

Είναι γνωστό ότι οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ήταν ο πυρήνας ενός πολύπλοκου και εκτεταμένου οικοδομικού συγκροτήματος που το αποτελούσαν — εκτός από το ναό, το σκευοφυλάκιο, το βαπτιστήριο και τα παρεκκλήσια — ο «χορβανάς» (= ταμείο), η κατοικία του επισκόπου, τα λουτρά¹², τα μαγειρεία και τα νοσοκομεία. Τα συγκροτήματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, κτίρια μνημειώδη, πολυδάπανα και επιβλητικά, κατείχαν — αναμφισβήτητα — μια ξεχωριστή θέση στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων και συγκέντρωναν γύρω τους κάθε θρησκευτική και κοινωνική δραστηριότητα. Στον ελληνικό χώρο ειδικά — όπως έδειξαν νεότερες έρευνες — η ζωή από άποψη δημογραφική, κοινωνική και οικονομική βρισκόταν σε απόλυτη διάσταση με τη λαμπρότητα και τη μεγαλοπρέπεια των μνημείων¹³.

Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές — παρά την αρχιτεκτονική τους τυποποίηση — ήταν έργα ενός πολιτισμού με πολύ μεγάλες προθέσεις, που όμως θα περάσει σε ταχύτατη παρακμή μετά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού.

Ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην Πάτρα εντοπίστηκαν στις οδούς Κορίνθου, Ερμού, Κανακάρη, Μαιζώνος, Δ. Γούναρη, Γ. Ρούφου και στην παραλία.

Αναλυτικότερα: το 1972 ο κ. Παπαποστόλου αποκάλυψε σε οικόπεδο της οδού Μαιζώνος 177-179 και Μιαούλη παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα¹⁴. Ανασκαφή οικόπεδων στους αριθμούς 124-126, 128 και 138 της οδού Κανακάρη, από τους Φ. Πέτσα και Π. Αγαλλοπούλου το 1973/74, απέδωσε ψηφιδωτά δάπεδα που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5ου αι. μ.Χ. και ανήκουν σε τρίκλιτη, παλαιοχριστιανική

βασιλική¹⁵. Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα της ίδιας περιόδου, δηλ. των αρχών του 5ου μεταχριστιανικού αιώνα, αποκαλύφθηκαν και στις οδούς Γούναρη¹⁶ 81-83 και Γ. Ρούφου¹⁷ 18-20. Ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησα το καλοκαίρι του 1988 σε οικόπεδο της οδού Κανακάρη¹⁸ 46-52 αποκάλυψε τμήμα παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου των αρχών του 6ου αι. μ.Χ., ενώ κατά τη διάρκεια φετινής ανασκαφής σε οικόπεδο της οδού Ερμού 64 βρέθηκε — σε βάθος 1.70 μ. πιο χαμηλά από το οδόστρωμα — η συνέχεια του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου που την κατασκευή του χρηματοδότησε η «Θεοφιλεστάτη διάκονος Αγριππιανή»¹⁹. Το γνωστό αυτό από τη βιβλιογραφία ψηφιδωτό χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και ανήκει σε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική κοιμητηριακού πιθανόν χαρακτήρα,

10. Ν. Δ. Παπαχατζή, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, βιβλίο VII, Αχαϊκά (Αθήνα 1980) 87-89. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών* (Πάτρα 1980²) 60. Αφέν. Μουτζάλη, *Στοιχεία*, ό.π. 83.

11. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* τ. Β1 (610-867) (Αθήνα 1981) 339-341.

12. Α. Ορλάνδου, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης* (Αθήνα 1952) τ. Α', σ. 58, 91. Αφέν. Μουτζάλη, *Λουτρά*, ό.π. 23.

13. Χ. Μπούρα, *Μαθήματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής* (Αθήνα 1977) τ. Β', σ. 15-18.

14. *ADelt* 27 (1972) Β1, σ. 282-287, σχ. 5, πίν. 221 α-γ, 223 β. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* 2, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα (Θεσσαλονίκη 1987) 82-83.

15. Φ. Πέτσα, *ADelt* 26 (1971) Β1, 174, σχ. 19, πίν. 154 α-δ. Π. Αγαλλοπούλου, *ADelt* 29 (1973-74) Β2, 400, σχ. 3, πίν. 154 α-δ. D. Pallas, *Les Monuments Paléochrétiens de Crée découverts de 1959 à 1973* (Roma 1977) 185-186. Γ. Δημητροκάλλη, *Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί μαιάνδροι* (Αθήνα 1982) 295, εικ. 420. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 85-86.

16. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 27, 1972, Β1, 282, σχ. 3, 4. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 264. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 83-84.

17. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 28, 1973, Β1, 226, σχ. 16, πίν. 191 δ. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 337. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. 84-85.

18. Αφέν. Μουτζάλη, *εφημ. «Πελοπόννησος»* φ. 31 - 8 - 1988, σ. 1, 3.

19. Ε. Μαστροκόστας, *Τρεις παλαιοχριστιανικοί Βασιλικοί εν Αχαΐα, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Β' (Αθήνα 1976) 370-371. Π. Βελισσαρίου, *Χρονολόγηση Χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών* (Αθήνα 1986) 123-126. Ατζακά ό.π. 86-87. Μ. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements of the Greek Mainland* (New York 1978) 86, 654. D. Pallas, *Monuments*, 185, Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 30.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΧΑΡΤΗ ΠΟΛΕΩΣ ΠΑΤΡΩΝ

ΧΑΡΤΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

1 ΡΩΜΑΪΚΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ

Με χρήση και κατά την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ

2 ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ

3 ΟΔΟΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ 281-3

(Παλαιοχριστιανική Βασιλική – οικοδ. Α. Χρονοπούλου)

4 ΟΔΟΣ ΜΑΙΖΩΝΟΣ 177-9 και ΜΙΑΟΥΛΗ

5 » ΒΥΡΩΝΟΣ και ΧΕΙΛΩΝΟΣ ΠΑΤΡΕΩΣ

(Ψηλαλώνια – Βαλανείον 6^{ου} μ.Χ. αιώνα)

6 » ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ 81-3

7 ΟΔΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΡΟΥΦΟΥ 18-20

8 » ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΟΤΣΗ 52

9 » ΚΑΝΑΚΑΡΗ 124-6, 8 και 139 (οικ. Π. Μακρυγιάννη-Γατοπούλου)

10 » ΚΑΝΑΚΑΡΗ 46-52 (οικ. Παρασκευοπούλου)

11 » ΕΡΜΟΥ 64 (οικ. Κανελλοπούλου)

ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

10 » ΚΑΣΤΡΟ ΠΑΤΡΑΣ

που εντοπίστηκε σε τρεις διαφορετικές — χρονολογικά — ανασκαφές των ετών 1969, 1971 και 1989, κοντά στην πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Α' της Κάτω Πόλης.

Όπως έδειξε η φετινή ανασκαφική έρευνα, σημαντικές ζημιές στην παλαιοχριστιανική βασιλική προκάλεσε η νεότερη οικία του του 1865, επειδή οι οικοδόμοι της εκμεταλλευόμενοι τη σταθερότητα και τη στεγανοποίηση που προσέφερε το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο τη θεμελίωσαν πάνω σ' αυτό. Το πλακόστρωτο δάπεδο του σπιτιού βρισκόταν 1.65 μ. πιο ψηλά από το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό και ο μεταξύ τους χώρος είχε μπαζωθεί.

Στη ΝΑ γωνία του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε κυκλικό στόμιο πηγαδιού διαμ. 1.30 μ. που είναι μεταγενέστερό του.

Από την παλαιοχριστιανική βασιλική αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου μήκους 5.65 μ. και πάχους 0.70 μ.

Μικρό υπόλοιπο παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου²⁰ βρέθηκε από τον κ. Παπαποστόλου το 1972 στην οδό Βότση 52, ενώ το 1976 αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Τερψιθέα Πατρών κοντά στο ξενοδοχείο «Δελφίνι» στην παραλία.

Η πιο σημαντική παλαιοχριστιανική βασιλική του 5ου αι. που διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές του 18ου αι. ήταν — πιθανόν — ο παράλιος ναός του Αγίου Ανδρέα.

Για ασφάλεια από τους πειρατές²¹ ο ναός είχε οχυρωματικό τείχος με πύργους στις γωνίες του και ήταν ορατός από μεγάλη απόσταση. Ο επίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος²², επιστρέφοντας από το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη το 968 μ.Χ. και περνώντας με πλοίο από τον Πατραϊκό κόλπο σημειώνει ότι είδε από μακριά το ναό του Αποστόλου. Ο ναός επισκευάστηκε γύρω στα 1700 από τους Ενετούς²³ και ισοπεδώθηκε από τους Τουρκαλβανούς την εποχή των Ορλωφικών (1770).

Ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις ζώνες κατοικίας στην πρωτοβυζαντινή Πάτρα. Οι ανασκαφές που έγιναν τα τελευταία χρόνια στα οικοπέδα της πόλης δεν έφεραν στο φως ερείπια πρωτοβυζαντινών σπιτιών ασφαλώς χρονολογημένων που να σώζονται έστω και σε ελάχιστο ύψος πάνω από τα θεμέλιά τους. Τα σπίτια της εποχής αυτής, σε αντίθεση προς τα θρησκευτικά μνημεία, ήταν κατασκευές απλές και φτωχικές που δεν μπόρεσαν να επιζήσουν ως τις μέρες μας²⁴.

Το Κάστρο της Πάτρας, κτισμένο στη θέση της

αρχαίας ακρόπολης πάνω σε χαμηλό λόφο του Παναχαϊκού, απέχει μισό μίλι — περίπου — από την παραλία και την εποχή αυτή ήταν ένα ισχυρό οχυρό²⁵. Στα ΒΑ του κάστρου βρίσκεται το ρωμαϊκό υδραγωγείο²⁶, που μαζί με τα πηγάδια, τις στέρνες και τις φυσικές πηγές εξασφάλιζε την ύδρευση της πόλης.

Οι ρωμαϊκοί δρόμοι της Πάτρας, προσαρμοσμένοι στα φυσικά υψώματα και στην παραλιακή γραμμή, διατηρούνται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο όπως άλλωστε και το λιμάνι με τις εγκαταστάσεις του. Τρεις μεγάλοι, χερσαίοι δρόμοι εξασφάλιζαν την επικοινωνία της πρωτοβυζαντινής Πάτρας με τις άλλες πελοποννησιακές πόλεις. Είναι:

α) ο δρόμος Πάτρας–Αιγίου–Κορίνθου.

β) ο δρόμος Πάτρας–Κυλλήνης και

γ) αυτός που κατευθυνόταν από την Πάτρα προς το εσωτερικό της Πελοποννήσου.

Σημαντικές πληροφορίες για την τύχη της πρωτοβυζαντινής πόλης παρέχουν τα νομισματικά ευρήματα της περιοχής. Αναλυτικότερα: Σε σωστική ανασκαφή που έγινε από τη συνάδελφο Μ. Κωτσάκη το 1986 σε οικόπεδο της οδού Μυκηνών 8 στην Πάτρα, βρέθηκε πήλινο σκεύος που περιείχε θησαυρό τεσσάρων (4) χρυσών νομισμάτων. Πρόκειται για 3 solidus Ιουστινιανού Α' (527–565) και έναν (1) Τιβερίου Β' (582) που είναι κοπές του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Η απόκρυψη έγινε λίγο μετά τη χρονολογία της τελευταίας κοπής που περιλαμβάνεται στο «θησαυρό», δηλ. λίγο μετά το 582. Σαν «κρυψώνας» του πήλινου αγγείου, του «θησαυράριου»²⁷, που περιείχε τους 4 solidus, χρησιμοποιήθηκε κρύπτη ρωμαϊκού τάφου. Ο «θη-

20. Ι. Α. Παπαποστόλου, *ADelt* 27, 1972, Β1, 289. Ατζακά, ό.π. 88.

21. Ελ. Σαράντη, Η Πάτρα όπως την είδαν οι περιηγητές από το 1204 ως το 1500, *Μνήμων* 5, 1975, 19-25 και σημ. 48.

22. Ρ. Λ. τ. 136, στ. 933 κ.ε.

23. Κ. Τριανταφύλλου, *Λεξικό* 21-22.

24. Χ. Μπούρα, Κατοικίες και οικισμοί στη Βυζαντινή Ελλάδα, *Οικισμοί στην Ελλάδα*, επιμέλεια Ορ. Β. Δουμάνη και Ρ. Olivier (Αθήνα 1979²) 31, 37. C. Mango, *Byzantium, the empire of the New Rome*, ελλην. μτφρ. Δημ. Τσουγκαράκη, Μ.Ι.Ε.Τ. (Αθήνα 1988) 102.

25. Κ. Andrews, *Castles of the Morea* (New Jersey 1953) 119, πίν. 30. Αφέν. Μουτζάλη, *Στοιχεία* 84.

26. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο βρίσκεται σε απόσταση 500 περίπου μέτρων από την Ανατολική πύλη του κάστρου, στη θέση «Καμάρες».

27. Για τον όρο «θησαυράριον» βλ. Χ. Μπακιρτζή, Τρία θησαυράρια του νομισματικού μουσείου Αθηνών, *ΑΑΑ* 15, 1982, 72.

σαυρός» αυτών των νομισμάτων χρονολογεί και το αγγείο μέσα στο οποίο ήταν φυλαγμένος.

Λαθρανασκαφή που έγινε το 1987 στην περιοχή Αγίου Στεφάνου Πατρών «απέδωσε» θησαυρό 22 χρυσών νομισμάτων Μαυρικού (582–602) και Φωκά (602–610), ήτοι 20 solidus και 2 σεμίσηια. Τα νομίσματα κατασχέθηκαν από την Ασφάλεια Πατρών και φυλάγονται στο νομισματικό Μουσείο Αθηνών²⁸. Το τελευταίο νόμισμα αυτού του «θησαυρού» θάφτηκε το έτος 610 μ.Χ. Στις ανασκαφές του Ωδείου της πόλης βρέθηκαν ακόμη μερικές... χιλιάδες *minimi*, μικρές δηλαδή χάλκινες υποδιαίρέσεις, τα «ψιλά» του 5ου και 6ου μεταχριστιανικού αιώνα που χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι στις καθημερινές συναλλαγές τους²⁹. Το εύρημα αυτό — σε συσχέτισμό με τα προαναφερθέντα — αποδεικνύει ότι η ζωή και η εμπορική δραστηριότητα συνεχίζεται στην πρωτοβυζαντινή Πάτρα παρά τις συχνές Σλαβικές επιδρομές, τους σεισμούς και τις επιδημίες που έπληξαν την περιοχή. Κατά τον Δ' και Ε' αιώνα σε ολόκληρη την έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας οι αρχαίες πόλεις εξακολουθούν να υπάρχουν με τις ίδιες — σχεδόν — κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες³⁰. Η Πάτρα βέβαια δεν αποτέλεσε εξαίρεση όπως έδειξε η διαχρονική μελέτη των τελευταίων αρχαιολογικών ευρημάτων.

Η πρωτοβυζαντινή πόλη στηρίζεται στο εμπόριο, τη ναυτιλία, την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή και η σημαντική γεωγραφική θέση του λιμανιού της στο ΒΔ τμήμα της Πελοποννήσου³¹ τη

βοήθησε να αποφύγει την κατάρρευση και να επιβιώσει παρά τις θεομηνίες και τις βαρβαρικές επιδρομές που την έπληξαν.

Αναμφίβολα οι επιδρομές του 6ου αι. μ.Χ. σε συνδυασμό με την άνευ προηγουμένου συρροή φυσικών καταστροφών υπήρξαν ο καθοριστικός ίσως παράγοντας μιας δημογραφικής και οικονομικής κάμψης. Ίσως ακόμη κάποιοι Πατρινοί την εποχή της βασιλείας του Μαυρικού (582–602) να μετανάστευσαν στο Ρήγιο της Καλαβρίας — όπως μας πληροφορεί το πολυσυζητημένο Χρονικό της Μονεμβασίας³² —, για να αποφύγουν ενδεχομένως τις συνέπειες των Αβαροσλαβικών επιδρομών.

Όπως έδειξε η μελέτη των τελευταίων αρχαιολογικών ευρημάτων, όμως, η πόλη δεν εγκαταλείφθηκε αλλά άντεξε τα πλήγματα και εξακολούθησε τη ζωή, την εξέλιξη και την ανανέωσή της μέσα στο χρόνο.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

28. Αφέν. Μουτζάλη, *ADelt* 42, 1987, Β1 (υπό έκδοση).

29. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαίρέσεων, Ε', ΣΤ' αι. μ.Χ., *ADelt* 28, 1973, Α, σ. 139 και σημ. 5.

30. Αικ. Χριστοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α' (324–610) (Αθήνα 1975) 363–364. C. Mango, *ό.π.* 77–107.

31. K. Andrews, *Castles* 116.

32. P. Lemerle, La chronique dite de Monemvasie, *REByz* 21 (1963) 5–49, J. Duičev, *Cronaca di Monemvasia* (Palermo 1976) 12. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Το χρονικό της Μονεμβασίας, *I.E.E.*, τ. Η', σ. 331–332. C. Mango, *ό.π.* 36.

SUMMARY

THE EARLY BYZANTINE CITY OF PATRAS

In Patras, with the deeply rooted Greco-Roman tradition, the transition from idololatry to Christianity — at least for a large segment of its society — proceeds very slowly: the epigram referring to Vasilius Oxyliadis, a nobleman and lord of Patras is more than indicative.

Archaeological investigation has suggested that the Early Byzantine City of Patras was placed on the situation of the ancient and roman town. The ancient Greek, Roman and Early Christian town has remained unchanged preserving steadily the landmarks

of its physiognomy: the acropolis, seaport with its installations, markets, mainstreets, temples, aqueduct, public baths.

The ruins of early Christian basilicas and public baths have been identified in the streets: Corinthou, Hermou, Canakare, Maezonos, D. Gounare, G. Roushou, Pselalonia Square and near the sea. Clearly, an understanding of early Byzantine urbanism is essential for any analysis of the transformation of the classical world into that of medieval Byzantium.